

QIYOSIY-TARIXIY TILSHUNOSLIK

FarDU 4-kurs talabasi

Sulaymonova Saodatxon

Annotatsiya: mazkur maqolada qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fanining shakllanishi, nazariy asoslari va ilmiy ahamiyati yoritilgan. Unda qiyosiy-tarixiy metodning asosiy usullari — tashqi va ichki rekonstruksiya, o‘zlashma so‘zlar hamda toponimik materiallarni o‘rganish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning rivojlanish bosqichlari, yirik tilshunos olimlarning ushbu fan taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi hamda o‘zbek tilshunosligidagi qiyosiy-tarixiy tadqiqotlarning o‘rni haqida fikr yuritilgan. Maqolada tillarning genealogik tasnifi, bobo tilni rekonstruksiya qilish va turkiy tillarning tarixiy aloqalarini aniqlashning ilmiy ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, komparativistika, genealogik tasnif, bobo til, rekonstruksiya, qiyosiy-tarixiy metod, tashqi rekonstruksiya, ichki rekonstruksiya, turkiy tillar, fonetik o‘zgarish, til oilasi, o‘zlashma so‘zlar, toponimika, til taraqqiyoti, lingvistika.

Abstract: this article describes the formation of the science of comparative-historical linguistics, its theoretical foundations and its scientific importance. It analyzes the main methods of the comparative-historical method - external and internal reconstruction, borrowed words, and the issues of studying toponymic materials. Also, the stages of development of comparative-historical linguistics, the contribution of major linguists to the development of this science, and the role of comparative-historical research in Uzbek linguistics are discussed. The article reveals the scientific significance of the genealogical classification of languages, the reconstruction of the ancestral language, and the determination of the historical connections of the Turkic languages.

Key words: comparative-historical linguistics, comparativistics, genealogical classification, ancestral language, reconstruction, comparative-historical method, external reconstruction, internal reconstruction, Turkic languages, phonetic change, language family, borrowed words, toponymy, language development, linguistics.

Kirish

Til insoniyat tafakkuri, madaniyati va tarixining eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Har bir xalqning tili uning uzoq tarixiy taraqqiyoti, dunyoqarashi va madaniy merosini o'zida aks ettiradi. Shu sababli tillarni nafaqat hozirgi holatida, balki tarixiy rivojlanish jarayonida ham o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslik fanining ana shunday tarixiy yo'nalishlaridan biri qiyosiy-tarixiy tilshunoslik hisoblanadi. Mazkur fan tillarning kelib chiqishi, o'zaro qarindoshligi, tarixiy taraqqiyoti hamda qadimgi til shakllarini tiklash bilan shug'ullanadi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tilshunoslikning eng murakkab va muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, u nafaqat til tarixini, balki xalqlarning qadimiy madaniyati, etnik shakllanishi va tarixiy aloqalarini ham aniqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, turli xalqlar tillari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni ilmiy asosda tahlil qilish orqali ularning umumiy ildizlari va tarixiy bog'liqligi ochib beriladi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning mohiyati. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik yoki komparativistika — genetik jihatdan qarindosh bo'lgan tillarni o'rganadigan tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Ushbu fan tillarning yagona bobo tildan kelib chiqqanligini aniqlash, qarindosh tillar o'rtasidagi tarixiy munosabatlarni ochib berish hamda ularning taraqqiyot bosqichlarini rekonstruksiya qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Mazkur yo'nalishning asosiy vazifalaridan biri tillarning genealogik tasnifini yaratishdir. Genealogik tasnif orqali tillarning qaysi til oilasiga mansubligi, qaysi tillar bilan yaqin qarindosh ekanligi aniqlanadi. Masalan, o'zbek, qozoq,

qoraqalpoq, turkman tillari turkiy tillar oilasiga kiradi va ular tarixiy jihatdan bir bobo til bilan bog'liqdir. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik til tarixini o'rganishda qiyosiy-tarixiy metoddan foydalanadi. Bu metod orqali qarindosh tillardagi fonetik, grammatik va leksik birliklar qiyoslanadi hamda ularning qadimgi shakllari tiklanadi. Shu tariqa tarixda mavjud bo'lgan, ammo yozma manbalarda saqlanib qolmagan bobo tilning taxminiy modeli yaratiladi. Mazkur fan tavsifiy tilshunoslikdan farqli ravishda tilni faqat hozirgi holatida emas, balki tarixiy rivojlanish jarayonida o'rganadi. Shu sababli qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tilning o'zgaruvchan tabiatini ochib berishda katta ahamiyatga ega.

Qiyosiy-tarixiy metod va uning asosiy usullari. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asosiy ilmiy quroli qiyosiy-tarixiy metod hisoblanadi. Ushbu metod qarindosh tillardagi o'xshash birliklarni taqqoslash asosida qadimgi til shakllarini tiklash imkonini beradi.

Tashqi rekonstruksiya. Qiyosiy-tarixiy metodning eng muhim usullaridan biri tashqi rekonstruksiya hisoblanadi. Bu usulda qarindosh tillardagi genetik jihatdan o'xshash so'zlar va morfemalar aniqlanadi. Tadqiqotchilar tovush o'zgarishlarining izchilligini kuzatib, qadimgi shakllarni tiklashga harakat qiladilar.

Masalan, turkiy tillardagi ayrim so'zlarning o'xshashligi ularning umumiy ildizga ega ekanligini ko'rsatadi:

- o'zbekcha — “tog’”
- qozoqcha — “tau”
- qirg'izcha — “too”

Bu kabi misollar turkiy tillarning qadimgi umumiy bobo tilga mansubligini tasdiqlaydi.

Ichki rekonstruksiya. Ichki rekonstruksiya usuli esa bir tilning o'z ichidagi tarixiy o'zgarishlarni aniqlashga xizmat qiladi. Bunda tilning qadimgi va yangi

shakllari o‘zaro qiyoslanadi. Natijada til tarixining avvalgi bosqichlari haqida muhim ma’lumotlar olinadi.

Masalan, eski o‘zbek tilidagi ayrim grammatik shakllar bilan hozirgi o‘zbek tilidagi birliklarni taqqoslash orqali til taraqqiyotidagi fonetik va morfologik o‘zgarishlarni aniqlash mumkin.

O‘zlashma so‘zlarni o‘rganish. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda o‘zlashma so‘zlarni tahlil qilish ham muhim o‘rin tutadi. Chunki boshqa tillardan kirib kelgan birliklar xalqlarning tarixiy, siyosiy va madaniy aloqalarini yoritib beradi. Masalan, o‘zbek tilidagi arabcha, forscha va ruscha o‘zlashmalar tarixiy munosabatlarning mahsuli sifatida qaraladi.

Toponimik materiallardan foydalanish. Joy nomlari, ya’ni toponimlar ham til tarixini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ayrim qadimiy joy nomlari orqali tarixda yashagan xalqlar, ularning ko‘chish yo‘nalishlari va madaniy aloqalari haqida ma’lumot olish mumkin.

Rekonstruksiya va uning ilmiy ahamiyati. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda amalga oshiriladigan rekonstruksiya til tizimining barcha tomonlarini qamrab oladi. Tadqiqotchilar fonetika, morfologiya, leksika va qisman sintaksis sohasidagi qadimgi shakllarni tiklashga harakat qiladilar. Biroq rekonstruksiya natijalari mutlaq tarixiy haqiqat emas, balki ilmiy model sifatida qaraladi. Chunki qadimgi tillarning barcha elementlari yozma manbalarda saqlanib qolmagan. Shu sababli ayrim rekonstruksiyalar taxminiy xarakterga ega bo‘ladi. Shunga qaramay, qiyosiy-tarixiy metod til tarixini o‘rganishda eng ishonchli ilmiy usullardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Qiyosiy tilshunoslikning tarixiy shakllanishi. Tillarni qiyoslash an’analari qadim davrlardayoq mavjud bo‘lgan. Antik davrda yunon va lotin tillari o‘zaro taqqoslangan bo‘lsa, Hindistonda sanskrit va prakrit tillari qiyosiy o‘rganilgan. Sharq tilshunosligida esa Mahmud Koshg‘ariy hamda Mahmud Zamaxshariy asarlarida turli tillarning lug‘aviy birliklari chog‘ishtirilgan.

XVII–XVIII asrlarda Yevropada turli tillar bo‘yicha ilmiy materiallarning to‘planishi qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning shakllanishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, sanskrit tilining o‘rganilishi Yevropa tilshunosligida katta ilmiy burilish yasadi. Nemis olimi Frans Bopp sanskrit tilini yunon, lotin va german tillari bilan qiyoslash orqali qiyosiy grammatika asoslarini yaratdi. Daniyalik tilshunos Rasmus Kristian Rask ham mustaqil ravishda tillar o‘rtasidagi qarindoshlikni ilmiy asosda tadqiq etdi. Nemis olimi Yakob Grimm esa tarixiylik tamoyilini tilshunoslik metodologiyasiga olib kirib, fonetik qonuniyatlarni ishlab chiqdi. Uning “Grimm qonuni” nomi bilan mashhur bo‘lgan nazariyasi qiyosiy-tarixiy fonetikaning rivojida muhim o‘rin tutadi.

Keyinchalik Avgust Shleyxer bobo tilni rekonstruksiya qilish yo‘lida katta ilmiy izlanishlar olib bordi. XIX asr oxirida Ferdinand de Sossyur va “yosh grammatikachilar” maktabi vakillari qiyosiy-tarixiy metodning ilmiy asoslarini yanada takomillashtirdilar.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning rivojlanish bosqichlari. Dastlab qiyosiy-tarixiy tilshunoslik hind-yevropa tillarini o‘rganishga qaratilgan edi. Keyinchalik esa bu metod boshqa til oilalariga ham tatbiq etildi. Slavyan, roman, german, eron, hind, turkiy, mo‘g‘ul, fin-ugor va xitoy-tibet tillarini qiyosiy o‘rganish bo‘yicha keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borildi.

XX asrda uzoq qarindosh tillarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish yanada ortdi. Nostratik tillar nazariyasi, Afrika va Amerika tillarining makrooilalarini tadqiq etish ishlari qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning imkoniyatlarini kengaytirdi.

Bugungi kunda mazkur fan Rossiya, AQSH, Germaniya, Finlandiya, Yaponiya, Hindiston va boshqa mamlakatlarda faol rivojlanmoqda. Turkiyzabon davlatlarda ham qarindosh tillarni qiyosiy o‘rganish bo‘yicha ilmiy izlanishlar kuchaygan.

O‘zbek tilshunosligida qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar. O‘zbek tilshunosligida ham qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, o‘zbek tilining

boshqa turkiy tillar bilan aloqalarini o‘rganish bo‘yicha bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan. O‘zbek-qoraqalpoq, o‘zbek-qozoq, o‘zbek-turkman tillarining fonetik va grammatik xususiyatlarini qiyoslash orqali ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlangan. Shuningdek, o‘zbek-tojik va o‘zbek-rus tillari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir masalalari ham tilshunoslar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Bu kabi ilmiy izlanishlar o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotini yoritish, uning boshqa tillar bilan aloqalarini aniqlash va turkiy tillar tizimidagi o‘rnini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fanining eng muhim va fundamental yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu fan tillarning kelib chiqishi, qarindoshligi va tarixiy taraqqiyotini ilmiy asosda o‘rganadi. Qiyosiy-tarixiy metod yordamida qadimgi til shakllari tiklanadi, bobo tillar modeli yaratiladi hamda xalqlarning tarixiy aloqalari haqida muhim ma’lumotlar olinadi. Mazkur fan nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, arxeologiya va madaniyatshunoslik uchun ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Chunki til tarixini o‘rganish orqali insoniyatning qadimgi madaniyati va etnik shakllanish jarayonlarini chuqurroq anglash mumkin bo‘ladi.

Bugungi globallashuv davrida ham qiyosiy-tarixiy tilshunoslik o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Aksincha, turli xalqlar va tillar o‘rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarni chuqurroq o‘rganishda ushbu fan muhim ilmiy vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tomsen V., *Istoriya yazmkoznaniya do konsa XIX veka*, M., 1938.
2. Meye A., *Vvedeniye v sravnitelnoye izucheniye indoyevropeyskix yaznkov*, 3 izd., per. s frann., M. — L., 1938.

3. Desnitskaya A.V., Voprosn izucheniya rodstva indoyevropeyskix yazskov, M. — L., 1955.
4. Voprosn metodiki sravnitelnoistoricheskogo izucheniya indoyevropeyskix yazjov, M., 1956.
5. Georgiyev V.I., Issledovaniya po sravnitelnoistoricheskomu yaznkoznaniyu, M., 1958.
6. Paul G., Prinsipn istorii yazmka, per. s nem., M., 1960.
7. Loya Ya.V., Istoriya lingvisticheskix ucheniy, M., 1968.
8. Usmonov S, Umumiy tilshunoslik, T., 1972.
9. IllichSvitnch V.M., Opnt sravneniya nostraticheskix yaznkov, t. 1— 3, M., 1971-84.
10. Semereni O., Vvedeniye v sravnitelnoye yaznkoznaniye, per. s nem., M., 1980.